

Hız. Âdem'e Öğretilen İsimler: Kültür Olgusunun Sembolik Söylemi

The Names Taught to Adam: Symbolic Expression of Cultural Phenomenon

Ferruh KAHRAMAN

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye

Associate Professor Dr., Dokuz Eylül University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islam Sciences, Izmir/Turkey

ferruhkahraman@hotmail.com

ORCID ID: [0000-0002-5104-83](https://orcid.org/0000-0002-5104-83)

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 9 Ağustos / August 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Kasım / November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Kasım / November 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kasım / November

Atıf / Citation: Kahraman, Ferruh. "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler: Kültür Olgusunun Sembolik Söylemi". *edid: edebali islamiyat dergisi/ edebali islamic journal* 4/2 (Kasım / November 2020): 15-40.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/edid> | <mailto:iifdergi@bilecik.edu.tr>

Copyright © Published by Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Bilecik Seyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Bilecik, 11230 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

Özet

Çalışmanın konusu Hz. Âdem'e öğretilen isimlerin kültürle ilişkisidir. Hz. Âdem'e öğretilen isimler ve isimlerin mahiyeti, Bakara 2/31. âyetinin tefsirinde hep problem olmuştur. Mezkûr âyette Hz. Âdem'e öğretilen isimler, halife, melekler, iblis, secde, ölümsüzlük, tövbe, inkâr ve düşmanlık gibi kavramlar bağlamında geçmektedir. Oysaki müfessirler genellikle teczii açıklamanın bir sonucu olarak isimlerin geçtiği âyetleri bağlamından bağımsız ve müfred olarak açıklamışlardır. Bu çalışmada isimler, Bakara 2/30-39. âyetleri arasındaki anlam bütünlüğü gözetilerek halife, melekler, iblis, secde, ölümsüzlük, tövbe, inkâr ve düşmanlık gibi kavramlar bağlamında ele alınmıştır. Makalede isimlerin insandaki ilim ve kültür kabiliyeti olduğu düşünülmüştür. Doğayı dönüştüren ve teknoloji üreten tek varlık olan insanın kültür oluşturma özelliği isimlerin kendisine öğretilmesiyle ve insanın bunları yorumlamasıyla başlamıştır. Zira isimler, insan düşüncesinin, hafızasının en temel ve kurucu bilgisidir. Bu nedenle makalede Hz. Âdem'e öğretilen isimlerle kültür arasındaki ilişkiyi açıklamak amaçlanmıştır. Makale, kültürel gelişmelerin başlangıcı konusunda dinî bilgi ile pozitif bilgi çelişkisi yaşayan insanlara faydalı olmayı amaçlamıştır. Kültür tarihi bilgileri sadece birtakım belge ve bulgulara dayanmaktadır. Aklın ve deneyin dışına çıkamamaktadır. Tefsiri bilgiler ise Kur'ân'ın açıklamalarına dayanır. Çalışmadaki amaç, tefsirde, kültür bilimlerinin verilerinden istifade etmek, Hz. Âdem'e öğretilen isimleri pozitif bilim bakışıyla açıklamaktır. Makale nitel çalışmalar içerisinde kabul edilen doküman inceleme tekniğine dayanmaktadır. Bu sebeple tefsir ve kültür alanındaki başlıca eserlere müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kültür, Âdem, İsim, Dil.

Abstract

The relationship between the names taught to Adam and culture is the subject of present study. The names and the nature of the names taught to Adam have always been a problem in tafsîr of al-Baqara 2/31. verse. The names taught to Adam verse are mentioned in the context of concepts such as caliph, angels, Satan, prostration, immortality, repentance, denial and enmity. However, the mufassirs often explained the verses in which the names are mentioned as mufred, regardless of their context, as a result of the tecziî explanation. The names, in the present study, are examined in the context of concepts such as caliph, Angels, Satan, prostration, immortality, repentance, denial and enmity, and taking into account the integrity of meaning between the verses al-Baqara 2/30-39. In the article, it is concluded that knowing names is the ability of science and culture for human beings. Being the only entity that transforms nature and produces technology, human beings' ability to create culture began with the teaching of names to him and the interpretation of them, because names are the most basic and founding knowledge of human thought and memory. For this reason, the article aims to explain the relationship between the the names taught to Adam and culture. The article aimed to be useful to people who have a conflict of positive knowledge with religious knowledge about the beginning of culturel evolution. Cultural history knowledge is based only on a set of documents and findings. He can't get out of mind and experiment. The Tafsîr, knowledge is based on the explanations of the Qur'ân. The goal is to make use the data of culture sciences in the tafsîr, explain the names taught to Adam with positive sciences perspective. The article is based on the literature review technique adopted in qualitative studies. For this reason, studies considered important in the field of exegesis and culture have been applied.

Keywords: Tafsîr, Culture, Adam, Noun, Language.

GİRİŞ

Müfessirler, Hz. Âdem'e öğretilen isimleri farklı bakış açılarıyla yorumlamışlardır. İlk olarak Dahhâk ve Katâde'nin savunduğu görüşe göre, Hz. Âdem'e öğretilen isimler, "insan, hayvan, kara, deniz, dağ, eşek ve diğer varlıkların adı" olup insanoglunun iletişim kurma özelliği olan dillerdir. İkinci görüşü savunan müfessirler, isimlerin meleklerin ya da insanların

adları olduğudur. Rabi', Hz. Âdem'e öğretilen isimlerin meleklerin adları olduğunu; Abdü'l-A'lâ da insanların isimleri olduğunu savunmuştur. Üçüncü görüşü savunan müfessirlere göre ise isimler, insanoğlundaki ilim ve konuşma kabiliyetine işaret etmektedir.¹

İsimler konusunda müfessirlerin görüşleri çok değerlidir. Zira müfessirler isimleri varlığın adları, konuşma, dil ve insandaki ilim kabiliyeti olarak açıklamışlardır. Pozitif bilim açısından bakıldığında varlığın adları, konuşma, dil ve insandaki ilim kabiliyeti doğrudan kültürle alakalı kavramlardır. Zira kültür, inanç, dil, simge, ilim ve norm gibi unsurlardan oluşur. Kur'an'da da isimler kıssasının siyak ve sibakına bakıldığında düşünme, inanç, dil, simge, ilim ve normları kapsadığı açıkça anlaşılmaktadır.

İnsan diğer canlılardan oldukça farklıdır. Onu diğer canlılardan ayıran temel özelliklerin başında, düşünmesi, konuşması, simge üretmesi, doğayı dönüştürmesi ve dünyayı imar etmesi gelmektedir. Çünkü insanoğlu, halife olarak yaratılmıştır. İnsan, kendisine bahşedilmiş meziyetler sayesinde, kendisi, eşya ve varlık hakkında düşünebilmekte ve bilgi üretebilmektedir. Düşünme ve bilgi üretme, insanı simge üretme etkinliğine, kültüre götürmektedir. Simge üretmek, varlığı isimlendirmek ve onları sınıflandırmakla başlar. İnsan dünyayı olduğu gibi kabul etmek yerine onu, bir yandan isimlerle simgelerken diğer yandan da onu kendisi için dönüştürme özelliğine sahiptir. Zira varlığı dönüştürme ve bu sayede isimlerle/simgelerle bilgi elde etme gücü sadece insanda vardır. Bu durum, âyette "Ona isimleri öğretti." şeklinde zikredilir.² "Öğretti" anlamına gelen عَلَّمَ/alleme'nin Arapça'da simge anlamına gelen "alem"le aynı kökten gelmesi bunu destekler mahiyettedir.

Yaratılış hiyerarşisinde insan, üstün bir şekilde yaratılmıştır. İnsanın üstün tür olduğu "yeryüzünde halife yaratacağım" âyetiyle açıklanmıştır.³ İnsanın yaratılış olarak üstün olduğu konusunda kutsal bilgi ile modern bilimin sunmuş olduğu bilgiler örtüşmektedir. Ancak pozitif bilim, yaratılış konusunda evrimciliği ima ederken kutsal kitaplar "yaratılış ve gelişme" teorisine yani altı gün olarak ifade edilen tedriciliğe işaret eder. Bilimsel teorilerden biri, ilk önce tek hücreli canlıların yaratıldığını sonra ise aşamalı olarak diğer canlılardan insana geçiş yapıldığını belirtir.⁴ Tevrat ve Kur'an

¹ bk. Muqâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muqâtil b. Süleymân* (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 2002), 1/98; Taberî, İbn Cerîr, *Câmiü'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/252, 253.

² el-Bakara 2/31.

³ el-Bakara 2/30.

⁴ Süavi Aydın ve Y. Selim Erdal, *Antropoloji* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012), 65, 79.

gibi semavi kitaplar ise yaratılış evrelerinden olan altı aşamanın sonuncusunda insanın özel bir tür olarak yaratıldığını vurgular. Buna göre insan özel bir tür olarak bütün varlıklardan üstün, özel ve halife olarak yaratılmıştır.⁵ Halife olarak yaratılan bu canlı, diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmakta, varlığı dönüştürüp kültür üretmektedir. İnsanoğlunun varlığı dönüştürmesi ise eşyaları isimlendirmesi, simgelemesi ve sınıflandırması ile başlamıştır. İnsanoğlunun bu özelliğini pozitif bilimler de kendi açısından onaylamaktadır.⁶

İsimler konusunda son dönemlerde bir hayli çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar daha çok isimlerin mahiyeti ve bu konudaki rivayetler üzerinedir.⁷ Bu çalışmada ise Hz. Âdem'e öğretilen isimler, Bakara suresi 30-39 âyetleri yani "ayın" durakları arası, konu bütünlüğü içerisinde Hz. Âdem, onun halifeliği, ona isimlerin öğretilmesi ve onun ebedilik arzusu neticesinde işlediği zelle esas alınarak değerlendirilmiştir. Makalede halifelik, isimlerin öğretilmesi, insanın düşünen varlık olması ile insandaki ebedilik arzusu arasında çok ciddi alakaların olduğu varsayılmıştır.

1. HZ. ÂDEM'E ÖĞRETİLEN İSİMLER

Yüce Allah, Hz. Âdem'i yeryüzünde halife olsun diye yaratmıştır. Halifelik, insanoğlunun diğer canlılardan daha üstün meziyetlere sahip olması, ona sorumluluk, yetki ve nimet verilmesi anlamına gelmektedir.⁸ Ayrıca diğer canlılara tahakküm edebilmesi anlamına gelmesi de mümkündür. İnsanın üstün meziyetlerinin başında düşünme yetisi gelmektedir. Ancak düşünme işleminin gerçekleşmesi, önce varlığı bilmek sonra da onu isimlendirmekle mümkündür. Yani kuvve olarak Hz. Âdem'e verilen düşünme yetisi, isim-

⁵ el-Bakara 2/30; et-Tîn 95/4, 5; Kitâb-ı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 6. Basım, 2003), Tekvin 1/26, 27.

⁶ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan* (İstanbul: Varlık Yayınları, 2001), 104; Kürşat Bumin, *Demokrasi Arayışında Kent* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1990), 23; Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 60, 61; Mehmet Özdoğan, "Kulübeden Konuta, Mimaride İlkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 19.

⁷ Mehmet Akif Alpaydın, "Âdem'e (a.s.) Öğretilen isimler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 2016), 4/2, 124; Maşallah Turan, "Hz. Âdem'e İsimlerin Öğretilmesinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler", 4. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, ed. Bülent Cercis Tanrıtanır vd. (Mardin: İksad Yayınevi, 2018), 346-359; İsmail Yakıt, "Kur'an'da Hz. Âdem", *Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 1999), 1-18; Hüseyin Çelik, "Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Yaratılışı", *İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 2011), 2/2, 49-70; Deniz Gürbüz, "Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Serüveni", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 2011), 22/2, 89-105.

⁸ Hayreddin Karaman, vd. *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1/100.

lerle tezahür etmiştir. Zira düşünme olmadan bir insanın bir şeyden haber vermesi mümkün değildir.

İnsan düşüncesinin, hafızasının en temel kurucu bilgisi Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesidir. İsmın sözlük anlamı "bir şeyin zihinde doğmasını sağlayan işaret veya alamettir. Günlük dilde ise isim, "tek başına anlaşılır bir şey ve bir varlığın karşılığıdır".⁹ Diğer bir tabirle isim, bir manaya, dıştaki gerçek bir varlığa ya da zihindeki onun tasavvuruna işaret eden kelimelerdir.¹⁰ İsim Arapça sümûv/yüceltme veya vesm/damgalama kökünden türemiştir. Çoğulu esmâ veya esâmi şeklinde çekimlenir.¹¹ Dilde kullanılan sıfatlar da filler de isim cümlesindedir ki hepsi isim kabul edilen mastarlardan türemiştir. İsimler varlıkları ve kavramları karşılayan kelimelerdir. Fiiller ise iş, oluş ve hareket bildiren sözcüklerdir.

Melekler Yüce Allah'a kayıtsız şartsız kulluk yapan iradeli fakat nefissiz varlıklardır. Onların en önemli görevleri Yüce Allah'ı takdis ve tesbih etmektir. Meleklerin takdis ve tesbih etme özelliklerine mukabil olarak insana isimler öğretilmiştir. Melekler tesbih ve takdis özellikleriyle; insanlar ise halifelik, imtihan, varlığı kavrama ve varlığı isimlerle anlamlandırma özellikleriyle öne çıkmıştır.¹² Nitekim bu konuda Yüce Allah, şöyle buyurur: "Âdem'e tüm isimleri öğretti, sonra da onları meleklerle gösterip "haydi bakalım bunları isimleriyle beraber haber verin" dedi." (el-Bakara 2/31) Âyette Yüce Allah, meleklerle insanın kültür/medeniyet adına yapacakları icraatları göstermiş olmalıdır.¹³ Ya da melekler insandaki kültür üretme ve doğayı dönüştürme kabiliyetini görmüşlerdir. Varlığın isimlerinden melekler haber veremezken Hz. Âdem isimler hakkında haber vermiştir. Bunu gören melekler insanın sahip olduğu kültür, yani inanç, değer, hukuk, dil, sembol, ilim ve teknolojiye saygı duymuşlar ve Hz. Âdem'e secde etmiş olmalıydılar. Diğer yandan da onlar, başta peygamberler olmak üzere inanan insanın mücehhez olduğu, ilim, iman ve ahlaka hayran kalmışlardır.

Hz. Âdem'e öğretilen isimler, tef'îl babından, عَلَّمَ/alleme fiili kullanılarak ifade edilmiştir. Tef'îl babı bir şeyi elde etmede tedriciliğe işaret eder. Bu da makro ve mikro olmak üzere iki yönlü olarak değerlendirilmelidir. Makro olarak değerlendirildiğinde عَلَّمَ/alleme, âyetteki هٰؤُلَاءِ/hâülâi ism-i işaretiyle beraber insanoğlunun bilgiye, kültüre ve medeniyete tarihsel süreç içerisinde

⁹ Ragıb el-İsfehânî, *Müfredât* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, ts.) 244; Fîrûzabâdî, *Mecdüddîn, el-Kâmûşu'l-muḥîṭ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 1506.

¹⁰ Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/99.

¹¹ İsfehânî, *Müfredât*, 244; Fîrûzabâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ*, 1506.

¹² bk. Turan, "Hz. Âdem'e İsimlerin Öğretilmesinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler", 347, 348.

¹³ Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-vâdîḥ* (Beyrut: Dâru'l-Cilî'l-Cedîd, 1413), 1/31.

de kademleri olarak sahip olacağına işaret eder.¹⁴ Zira *عَلَّمَ*/alleme'nin ilim anlamına gelen a-l-m kökünden türediği göz ardı edilmemelidir. Mikro bağlamda ise, *عَلَّمَ*/alleme, insanın bireysel tahsil ve eğitiminin de tedricen gerçekleşeceğini ima eder. Zira vakıa da böyledir. Hem bireysel hem de toplumsal bilgiler zaman gerektirmekte ve bir süreç içerisinde gerçekleşmektedir.¹⁵ Okullarda da müfredatlar buna göre yapılmaktadır. Hayvanlarda ise durum biraz farklı olup onlar doğumdan itibaren hızlı bir şekilde ilâhî bir sevkle/içgüdüyle türünün gereğini uygulamaya başlamaktadır.

Hız. Âdem'e öğretilen isimler konusunda müfessirler, ihtilaf etmişlerdir.¹⁶ İlk dönem müfessirlerden Dahhâk (ö. 105/723) ve Katâde (ö. 117/735) Hz. Âdem'e öğretilen isimlerin "insan, hayvan, kara, deniz, dağ, eşek ve diğer varlıkların adı" olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁷ Mücahid (ö. 103/721) "karga ve güvercine varıncaya kadar her şeyin adı"; Said b. Cübeyr (ö. 94/713) "deve, inek, koyuna kadar her şeyin adı; İbn Abbas'tan (ö. 68/687) Said b. Ma'bed (ö. 150/767) konuşmak için gerekli bütün adlar olduğunu söylemişlerdir. Söz konusu müfessirlere göre isimler, dillerin aslı olan konuşmayı sağlayan adlardır. İsimleri başındaki *ا*/elif-lâm da genelleştirme/istiğrak içindir.¹⁸ Diğer yandan isimler âyette akıllı varlıklar için kullanılan *هُم*/hüm zamiriyle ifade edildiği için sadece eşyanın değil insan türünün ve diğer akıllı varlıkların da simgelerini kapsar.¹⁹

İsimplendirme konusunda müfessirlerin verdiği örnekler; "insan, hayvan, kara, deniz, dağ, eşek ve diğer varlıkların adı" çok manidardır. Zira bu isimlerle pek çok şeyin bağlantısı kurulur. Bunlar ilah, sembol, insan, hayvan, bitki ve diğer varlıklardır. Bu biçimiyle isimlendirme, insanın kültürel örgütlenişini temsil eden insanî bir sınıflandırmadır. Zamanla malumatlar geliştirilerek doğa tasnif edilmiştir. Doğayı sınıflandırmak, dinsel ve toplumsal deneyimlerin üretilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu sayede insan, doğayı ve onun türlerini sınıflandırmayı, bilimsel cins ve türleri gruplandırmayı daha iyi yapabilir. Bu sınıflandırmadaki temel fikir, insanî/toplumsal deneyim kaynaklıdır. Sınıflandırma için ilk etken insanın ve toplumun kendisidir. İlk mantıksal kategoriler, insanlar sınıfıdır. İnsanlar kendilerini gruplara ayır-

¹⁴ bk. Hicâzî, *et-Tefsîru'l-vâdih*, 1/31.

¹⁵ Şa'ra'vî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru's-Şa'ra'vî* (Beyrut: Metâbiu Ahbârî'l-Yevm, 1997), 18/11355.

¹⁶ bk. Begavî, Ebû Muhammed, *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Abdürezzak el-Mehdî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420/2000), 1/103.

¹⁷ Mu'kâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mu'kâtil b. Süleymân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2002), 1/98.

¹⁸ Taberî, İbn Cerîr, *Câmi'ü'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/252.

¹⁹ Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Muhammed, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/130; Nese'î, Abdullah, *Tefsîru'n-Nese'î* (Dimeşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2011), 1/78.

miş ve bunları da tasnif olarak düşünmüştür. Bu anlayış ve tecrübe, kendileri gibi başka şeyleri de sınıflandırma ve gruplandırmaya itmiştir. Böylece bütün varlıkların tasnif süreci başlamıştır.²⁰

İkinci görüşe göre isimler melekler ile insanların adıdır. İlk dönem müfessirlerden Rabi' (ö. 65/685) Hz. Âdem'e öğretilen isimlerin meleklerin adları olduğunu ifade ederken bazıları tarafından da insanların adları olarak açıklanmıştır.²¹ Onlara göre isimlerin başındaki "elif-lâm" *ahd* için olup varlıklar arasında sadece akıllı varlıkları ifade eder. Zira âyetin devamında akıllılara has "hüm" zamiri kullanılmıştır. Diğer yandan "hüm" zamiri çoğul olmasından dolayı bunların Allah'ın ismi olmadığına da işaret eder.²² Zemahşerî'ye göre "hüm" zamiri müsemmaya/varlıkların kendisine işaret eder. Varlıklar arasında akıllılar olduğu için tağlib sanatı kullanılmıştır.²³

Üçüncü görüşe göre ise isimler doğrudan dile değil de insandaki ilim ve kelam kabiliyetine işaret etmektedir.²⁴ O, kelam-ı nefsi denilen zihne işaret etmektedir. Hz. Âdem'e mücmel olarak isimler öğretilmiş, insan ilim ve kelam sıfatlarına mazhar kılınmıştır. Zira kelam ve ilmin hilafetle çok yakın bir münasebeti vardır. Âdemoğlunun dil konusunda çeşitlenme ve ilerlemenin kaynağı, temeli, esası Hz. Âdem'e öğretilen isimler, yani ona verilen adlandırma kabiliyetidir. İlim ve mantık özelliği onda isimlerle tamamlanmıştır.²⁵ Bu şekilde konuşma ile ilgili kuvve insanın temel özelliklerinden biri sayılmıştır.

Yüce Allah, Hz. Âdem'e ruh üfledikten sonra ona ilim kabiliyeti ve konuşma melekesi verip isimleri öğretmiştir. Zira Hz. Âdem'den önceki varlıklar konuşsa bile ilim melekesinden mahrumdur ve halife değildir. İnsanın halifeliliği isimle, dille ve ilimle başlamıştır. Zira Yüce Allah, varlıkların adlarını ve ne işe yaradıklarını Hz. Âdem'e öğretmiştir.²⁶ Bir başka bakış açısına göre ise isim koyma işlemi bir anda olmayıp Hz. Âdem'in fıtratına derc edilmiştir. Bu sayede isim koyma işlemi tarihsel süreç içerisinde onun ve

²⁰ George Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, trc. Himmet Hülür (Ankara: De ki Sosyoloji Yayınları, 2014), 101.

²¹ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/252.

²² Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/253, 254.

²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/130

²⁴ Said Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1424/2004), 1/121.

²⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/259; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/130; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/78; Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân* (İstanbul: Üçdal Neşriyat 1966), 1/94.

²⁶ Kurtubî, Ebû Abdullah, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyyeye, 1384/1964), 1/282.

nesli tarafından peyderpey gerçekleşmektedir.²⁷ Bu açıklama da bize insanoğlunun kültür üreticisi olduğunu hatırlatmaktadır.

Hız. Âdem'in isim koyma, konuşma yeteneğini ve dil kullanma özelliğini savunan müfessirler, isme bitişik olan "elif-lâm"ın istiğrak/genelleme anlamına geldiğini söylerken Allah tarafından ona ilk öğretilen isimler olarak açıklayanlara göre "elif-lâm" ahd-i harici anlamına gelmektedir.²⁸ İsimler, ister Hız. Âdem'e Yüce Allah tarafından öğretilmiş adlar olsun isterse de ona isim verme, dil ve konuşma yeteneği şeklinde olsun insan kültür üretme özelliğine sahip yegâne varlıktır. Hız. Âdem'e öğretilen isimler, -her iki görüşü de kapsayacak şekilde- hem insanın ad koyma melekesi hem de ona öğretilen isimler anlamında olmalıdır. Zira vakıa da onu göstermektedir ki Yüce Allah peygamberler vasıtasıyla insanlara dinî bilgilerin yanı sıra teknolojik bilgileri de öğretmiştir. Peygamberler insanlığa manevi rehberliğin yanında maddi alanda da rehberlik yapmışlar, ilim ve teknolojinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

2. İNSANIN KÜLTÜR OLUŞTURMA ÖZELLİĞİ

Kültür bir doğayı dönüştürme faaliyeti ve tabiatan anlamlar biriktirme etkinliğidir.²⁹ Kültür öncelikle isimlendirme ile başlar ve inançlar üzerine kurulur. İsimlendirme olmadan ne kültür olur ne de inanç. Peygamberlerle tarihe başlayan insanlık, ilk önce isimlendirme ve inançla kültür oluşturmaya başlamış, zamanla da çeşitlenen inançlar kültürlerle kaynak olmuştur. Bu konuda Nûh, Âd ve Semûd kavimleri en güzel örnektir. Doğa dönüştürmek ve kültür oluşturmak için öncelikle zekâ gereklidir.

Canlılar arasında en gelişmiş zekâ insandadır. Ancak zekâ bir varlığın kültür üretmesi için yeterli bir yeti değildir. Dünyada pek çok canlı belli ölçüde zekâyâ sahiptir. Dolayısıyla sadece zekâ, insan için bir alamet-i farika değildir. Hayvanlar da zekâyâ sahiptir ancak onların zekâsı mukayyettir, sınırlıdır. Onlar zekâlarını sadece sürü olarak yaşamak, göç etmek, avlanmak, koşmak ya da uçmak için kullanır. Mesela keçiler, zekâlarını en sarp kayalıklara çıkmak, böylece hem güvenli olmak hem de en taze bitkileri yemek için kullanır. Ancak bu bilgi, onlar için kuşaktan kuşağa aktararak bir birikim ya da kültür oluşturmaz. İnsanda ise durum oldukça farklıdır. Onun yaptığı resim, yazı, dil ve müzik gibi soyutlamalar kendi belleğine aktararak toplumsal yaşamın standartlarını oluşturur. Bu ortak standartlar da, olgularla kavramlar arasında nedensellik kurmayı sağlar. Olgularla kav-

²⁷ Matürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk: Fatıma Yûsuf el-Haymî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 2004), 1/34

²⁸ bk. İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis, ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984), 1/410.

²⁹ Ali Ergur vd. *Kültür Sosyolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015), 3.

ramlar arasında nedensellik bağı da anlamı, değerleri ve kolektif temsili oluşturur. Kolektif temsillere de kültür denir ki, kültür, doğayı dönüştürme, onu işleme faaliyetidir ve sadece insana özgü bir etkinliktir. Bunların cümlesi hep isimlerle ifade edilmiştir.³⁰ İnsanın düşünme ve kendisini sorgulama yetisinden kaynaklanan kültür, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliktir. Dolayısıyla kültürün temeli, insanın düşünme ve kendisini sorgulama yetisinde aranmalıdır.

Zekâ gibi iletişim de sadece insani bir özellik değildir. Araştırmalar arı, balina ve benzeri pek çok canlının da birbiriyle iletişim gerçekleştirdiğini ispatlamıştır. İnsanoğlu alet yapımı ve kullanımında da yalnız değildir ki şempanze ve orangutan gibi maymunlar basit de olsa bazı aletler yapabilmektedir. Ciddi teknikler kullanarak kunduzların baraj yapmaları; kırlangıçların çamur ve bazı maddeleri birleştirerek sağlam yuva yapmaları ve ayıların bala ulaşmak için bazı nesnelere kullanmaları buna örnektir. Bu sebeple canlılar dünyasında, insanın en önemli alamet-i farikası iletişim ya da alet yapmaktan ziyade onun sembol üretme yeteneğidir. İnsanlar sembollerle bilgi üretir ve daha sonra bu bilgiler bireyi aşarak kültür denilen insani bir birikime dönüşür.³¹

Modern ve çağdaş bilime göre, insanoğlu çok uzun süre avcı-toplayıcılıkla geçinmiştir.³² Bu süre evrimci bir bakış açısıyla hesaplandığı için milyonlarca seneyi kapsamaktadır.³³ Günümüzden yaklaşık on-on beş bin sene önce insanlar önce bitkileri ardından da hayvanları evcilleştirmişlerdir.³⁴ Son 5000 yılda da insanoğlu kent hayatına geçmeye başlamıştır.³⁵ Ancak sembol ve kültür üreticisi olan insan, bu etkinliklerine ilk insanla beraber başlamış tarihsel süreç içerisinde de devamlı ilerleme kaydetmiştir.

Modern ve çağdaş bilime göre, kent yaşamı insanoğlu için bir devrim olmuştur. Zira kent yaşamı belli bir yerde sabit kalmayı ve üretim-tüketim ilişkilerine katılmayı gerektirir.³⁶ Önceleri düzenli ziraat, hayvancılık ve ticaret, sonraları ise sanayi ve hizmet sektörü kentin varlık sebebi olmuştur.

³⁰ Said Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, 1/121.

³¹ bk. Alfred Louis Kroeber ve Clyde Kluckhohn, *Culture, a Critcal Review of Concepts and Definitions* (New York: Vintage Books, 1963), 311.

³² Richard Lee vd. *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 3, 4; bk. Aydın-Erdal, *Antropoloji*, 117-142.

³³ Roger Lewin, *Modern İnsanın Kökeni* (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1997), 86.

³⁴ Vere Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*, çev. F. Karabey vd. (İstanbul Varlık Yayınları, 1978, 59-61; Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür* (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1979); 185, 186.

³⁵ Robert John, Braidwood, *Tarih Öncesi İnsanları*, çev. M. Glazer vd. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995); 161-164; Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 186, 192.

³⁶ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 103, 104.

Tarım, hayvancılık ve ticaret toplumsal ilişkilerde karmaşıklığa neden olmuştur.³⁷ Bu sebeple işlerin düzenli ve sistemli yürütülmesi için kayıt ve zapt zorunlu hale gelmiştir. Kayıt ve zapt zorunluluğu yaklaşık M.Ö. 4000'li yıllarda yazının icadıyla sonuçlanmıştır.³⁸ Yazı Mezopotamya'da icat edilmiştir ki buralar aynı zamanda ilk şehirlerin kurulduğu yerlerdir.

M.Ö. 3000'li yıllar, tarımda belli bir üretimin depolandığı, zenginliğin arttığı ve kent devletlerinin oluştuğu bir dönemdir.³⁹ Üretilen tarım ürünlerinin depolanması, zenginliğin artması ticarete de ivme kazandırmış ki bu ivme yazı ve sayıların kullanımını daha da geliştirmiştir. Yazı, kent yaşamından sonraki devrimlerin en önemlilerden biridir. Böylece insanın üretimi, üretime katılan anlam, bu anlamlar etrafında oluşan toplumsal yaşam ve toplumsal yaşamın sembelleri yazıyla kayıt altına alınmıştır. Yazı sayesinde, kültürel birikimler gelecek nesillere daha kolay aktarılırken bu birikimlerin kalıcılık süreleri artmış, ömürleri uzamıştır. İlk insanlardan itibaren kültürel faaliyetler devam ede gelmektedir. Ancak kent yaşamı ve kültürlerin korunması yazıyla daha kolay olmuştur.⁴⁰

Kur'ân'a ve Kitab-ı Mukaddes'e göre ilk insanın Hz. Âdem olduğu görülür. Hz. Âdem, ilk insan olmasının yanı sıra ilk peygamberdir de. O, ilk insan olduğu için Yüce Allah kültüre dair öğrettiği temel bilgileri isimler sembolüyle ifade etmiştir.⁴¹ İsimler bir nevi insanın dünya ve dünya nimetlerinden yararlanması ve kültür oluşturması için gerekli bilgilerdir. Yüce Allah, Hz. Âdem'e varlıkların isimlerini öğretirken bunların ne işe yarayacaklarını da öğretmiştir.⁴²

Hz. Âdem, kendisine vahyedilen ilâhî hitabı ailesine ve çocuklarına tebliğ etmiş, öyle ki O'nun ailesi bazı emir ve nehiylerle mükellef kılınmış ve bunun bir devamı olarak kurban kesmişlerdir.⁴³ Sonraki dönemlerde Yüce Allah, Hz. Nûh'u peygamber olarak seçmiştir. Hz. Nûh, tarihin hemen başlangıcında sağlam ve dayanıklı bir gemi yapmıştır.⁴⁴ Daha sonra ilk çağ kavim-

³⁷ Childe, Kendini Yaratan İnsan, 89-91.

³⁸ Akurgal, E. *Ancient Civilizations And Ruins of Turkey* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978), 5; Nuray Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 22.

³⁹ Childe, Kendini Yaratan İnsan, 89-91.

⁴⁰ Tuğba C. Özkaral, "Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitime Katkıları", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2015), 378.

⁴¹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1: 410; Şa'ra'vî, *Tefsîru's-Şa'ra'vî*, 18/11355.

⁴² Sabûnî, Muhammed Ali, *Safovetü't-tefâsîr* (Kahire: Dârû's-Sabûnî, 1417/1997), 1/41.

⁴³ el-Mâide 6/27.

⁴⁴ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed, *Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, (Beyrût: Dârû İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 1970), 19-24; Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezîd, *Tarihü't-Taberî: Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Beyrût: Dârû Süveydan, 1967), 1/180-181; Kurtubî, Ebû Abdullah, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, (Mısır: Dârû'l-

lerinden olan Âd/Hûd kavmi yüksek tepelere yaptıkları binalar ile kayaları yontarak yaptıkları yerleşim yerleriyle meşhurdur.⁴⁵ Yine ilk dönem topluluklardan olan Semûd/Salih (a.s.)'ın kavmi daha ileri bir teknolojiye sahiptir. Ataları Âd kavminden aldıkları mirası devam ettirirken bağ, bahçe ve hayvancılık konularında da ilerleme sağlamışlardır.⁴⁶ Semûd kavmi teknolojide daha da ileri gidererek tarihte ilk defa kentleşme ve devlet olma yolunda önemli mesafeler kat etmiştir. Tarihsel süreç içerisinde insanoğlu zekâsı, ilmi ve kültür üretme özelliği ile sürekli ilerleme kaydetmiştir.

İnsanlarda ebedilik duygusu vardır.⁴⁷ İnsanlar, Yüce Allah'a inanmaları, emir ve nehiylerin gereklerini yapmaları sonucu cennette ebedi kalacaklardır. Ancak onlar bu dünyada da ebedilik peşinde koşmuşlardır. Onlar, mağaralara yaptıkları resimlerle, inşa ettikleri abidevi tapınaklarla, anıtsal mezarlarla hep ölümsüzlük peşinde koşmuşlardır. İnsanlar, ebedi olmak, fanilikten kurtulmak, kendilerini daimi kılmak için kültürler üretmiş, abideler inşa etmiş ve simgeler oluşturmuştur.⁴⁸ Zira eser üretmek ve simge oluşturmak kültür olgusunun en önemli özelliğidir. Kültür, Yüce Allah'ın yarattığı doğal âlem dışında, insanın tabiatı dönüştürerek ürettiği beşeri şeylerin cümlesidir

3. İNSANIN KENDİNİ VE VARLIĞI SORGULAMA YETİSİ

İnsanın kendi varlığı üzerinde düşünmesi, tarihin her döneminde görülmüştür. Ancak, her insanın düşünmeyi hakkınca yerine getirmesi ve istikamet üzere yaşaması mümkün olmamıştır. Bu vesileyle Yüce Allah, rahmetinin gereği olarak tarih boyunca sürekli peygamberler göndermiştir.⁴⁹ Peygamberler ilâhî mesajları tebliğ ederken ilk olarak insanları düşünmeye davet etmişlerdir. Zira düşünme, sadece insan da vardır ki insan bu özelliğiyle

Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 10/30; Sa'lebî, Ebu İshâk, *Arâisü'l-mecâlis* (Mısır: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1951), 58; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420/1999), 17/345; İbn Esîr, İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrût: Dâru Sadr, 1965), 1/69; Dineverî, Ebu Hanife, *el-Ahbâru't-tvel*, nşr. Abdülmün'im Amir (Kâhire: Mektebetü'l-Müsennâ, 1960), 1; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrût: Mektebetü'l-Maârif 1966), 3/23.

⁴⁵ Beyzâvî, Nasıruddîn Ebu Saîd, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 3/138; 5/249; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 18/363; Hâzin, Alaüddîn Ali b. Muhammed, *Lübâbü't-te'vîl*, thk. Muhammed Ali Şahin (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/489.

⁴⁶ Buhârî, "Tefsîr" 190. Ayrıca bk. Buhârî, "Enbiyâ" 17; Müslim, "Zühd" 40; Taberî, *Tarih*, 1/116; Sa'lebî, *Arâis*, 66; İbn Esîr, *Kâmil*, 1/89; Celal Kırcı, "Semûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 36/500.

⁴⁷ Tâhâ 20/120.

⁴⁸ eş-Şuarâ 26/129.

⁴⁹ el-Mü'min 40/78.

diğer varlıklardan ayrılır.⁵⁰ İnsan dışı varlıklar, sadece ilâhî sevk/içgüdü ile hareket edip doğal çevreden yararlanmak ve varlıklarını devam ettirmek peşindedir. Onlar kendi varlıklarını algılama ve varlıklara bir anlam katma çabasında değildir. Diğer canlılar ne kadar zeki olursa olsunlar sadece doğanın bir parçasıdır. Onlar düşünüp kendilerini doğanın bir parçası olmaktan kurtaramazlar. İnsan ise düşünen bir varlıktır. Düşünme insanı doğanın pasif bir parçası olmaktan kurtarmış, onu tabiatın aktif bir üyesi konumuna yükseltmiştir. İnsan düşünme sayesinde varlığı anlamlandırmış ve yorumlamıştır.

Düşünmek, eşyaya anlam vermekle, eşyayı kodlamak ve onu hâkimiyeti altına almakla paralel bir eylemdir. İnsanın düşünce sahibi olması, gerçeğin eksenine yerleşmesi ona isimlerin öğretilmesiyle başlamıştır. İsimlerin öğretilmesiyle insana, kendi kaderini oluşturmanın yolları gösterilmiştir. Düşünerek ve birey olarak, kendi kaderini hak bir din etrafında oluşturması istenen insanoğlu, çoğu zaman düşünmeyi ihmal etmiştir. Bunun yerine o, hak dinden sapmış, toplumun ileri gelenlerinin menfaatine uygun bir dine tabi olarak nesne haline dönüşmüştür. Böyle durumlarda bireyin bu toplum içerisinde pek önemi yoktur. İlâhî dinler, toplum içerisinde meta haline dönüşmüş birey yerine hakkı ve hakikati anlayan, tek başına var olan birey anlayışını getirmiştir. Nitekim bütün peygamberler bu hakikati anlatmaya çalışmıştır. Hz. İbrahim, bu konuda öne çıkan ülü'l-azm peygamberlerdendir.

Peygamberler akılcı kişilik özellikleriyle temayüz etmişlerdir. Mesela Hz. İbrahim, akıyla rabbini bulmak istemiş ya da bu yolla kavmini tebliğ etmiştir. O, aklı bir karaktere sahip olduğu için kavminin putlara tapmasını mantıklı bulmaz. Bunun yerine o, önce yıldızları, sonra ayı ve güneşi izleyerek onların Rab olup olmadıklarını sorgular. Yine o'nun kavmini irşadı da bu yolla olmuştur.⁵¹ Önce O, dikkatini gökyüzündeki yıldızlara çevirerek⁵² "Rabbim budur!" dedi." (el-En'âm 6/76) Daha sonra ortaya çıkan daha parlak başka bir gök cismi onun ışığı yok edince kavmini irşat sadedinde şöyle der: "Ben öyle batıp gidenleri ilah olarak sevmem." (el-En'âm 6/76) Âyette geçen "uful" batıp giden nesnelere ya da ışıklı şeylerin kaybolup gitmesidir.⁵³

⁵⁰ Ernst Cassirer, *Sembolik Formlar Felsefesi I: Dil*, Çev. Milay Köktürk (Ankara: Hece Yayınları, 2005), 22.

⁵¹ Hz. İbrahim'in aklını kullanması ve kavmini de akıl yoluyla irşad etmesi o dönemde ilimde ilerlemiş, rasyonalist bir bakış açısının olduğunu göstermektedir.

⁵² Taberî, Cerîr, *Tarihü't-Taberî*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/121; Sâlebî, Ebû İshak, *Arâisü'l-mecâlis* (Mısır: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1951), 74, 75; İbn Esir, *İz-züddin, el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrût: Dâru Sadr-Dâru Beyrût, 1965), 1/95.

⁵³ Hâzin, Alaüddin Ali b. Muhammed, *Lübübü't-te'vil*, thk. Muhammed Ali Şahin (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/129.

Böylece Hz. İbrahim, akılcı davranarak fani/batıp giden şeylerin ilah olamayacağı belirtir.

Hz. İbrahim, yıldız, ay ve güneşin batıp gittiği için onların ilah olamayacağını vurgular. Bu konuda tefsirlerde ihtilaf vardır. Bazı müfessirler bunu Hz. İbrahim'in kendisinin İlâh arayışı esnasında söylediğini belirtse de bu sözleri, kavmini irşat için söylemiş olması daha mantıklıdır. Zira o, istikra/analoji ile kavmini tefekküre sevk etmek, düşüncelerini sağlamak istemektedir. Bir nevi alternatif bir bakış açısı sunarak putların aksine gerçek bir Rabbin olabileceğini vurgulamıştır. O, -yukarıdaki âyetlerin siyak ile sibakına ve Kur'ân bütünlüğüne bakıldığında- hep iman eden bir kul olmuştur. Râzî'nin (ö. 606/1210) de belirttiği gibi Hz. İbrahim, kavminin çarpık inancını yıkmak için böyle bir istikraya başvurmuştur.⁵⁴

Hz. İbrahim, yıldız/gezegenden sonra ay'ı görür ve yıldız için kullandığı cümlelerin benzerini ay için de kullanır: "Ayı doğarken görünce, "işte bu benim Rabbim!" dedi, batınca, "Rabbim beni doğruya erdirmeseydi ant olsun ki sapıklardan olurum" dedi." (el-En'âm 6/77) Ayın da batıp gittiğini gören Hz. İbrahim, semanın en etkileyici, en parlak ve en büyüleyici cismi olan güneşi görür. Yıldız ve ay için kullandığı cümlelerin bir benzerini güneş için de kullanır. Aslında o, en küçük gök cisminde en büyüğüne ulaşarak sâbilerin/yıldızperestlerin en büyük tanrıları olan güneşin batıp gittiğini, dolayısıyla da tanrı olamayacağını şöyle belirtir: "Güneşi doğarken görünce "işte bu benim Rabbim, bu daha parlak daha büyük!" dedi; batınca, "Ey kavmim! Doğrusu ben ortak koştuklarınızdan uzağım" dedi. "Doğrusu ben yüzümü, gökleri ve yeri Yaratana, doğruya yönelerek çevirdim, ben ortak koşanlardan değilim!" (el-En'âm 6/78, 79) Âyetlerde görüldüğü gibi Hz. İbrahim, kavminin taptığı en büyük İlahlar olan yıldız, ay ve güneşin Rab olamayacağını belirterek dördüncü aşamada sözü Yüce Allah'a getirir. Yüce Allah'ı tavsif ederken kavminin anlayacağı bir dil kullanır. "Doğrusu ben yüzümü, gökleri ve yeri Yaratana, doğruya yönelerek çevirdim, ben ortak koşanlardan değilim!" (el-En'âm 6/78, 79) Yüce Allah gerçek ilahtır ve kavminin taptığı gök cisimlerini ve göğü O yaratmıştır. Yine kavmin üzerinde yaşayıp yurt edindiği yeryüzü de O'nun eseridir. Zira Yüce Allah, gökleri ve yeri yaratmış, yıldızları mükemmel bir sistemle hareket ettirmiş, ayı ve güneşi de belli bir düzene koymuştur. Yüce Allah'ı bırakıp da, O'nun eserleri olan yıldızlara, aya ve güneşe tapmak akılcı değildir.⁵⁵ Hz. İbrahim, küfre, şirke, putlara, putperestliğe ve inkârcılığa karşı mücadele eden akılcı bir

⁵⁴ Râzî, Fahrüddîn, Mefâtîhu'l-gayb, 2: 325; 13/38.

⁵⁵ bk. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kurâni'l-'Azîm* (Beyrût: 'Alemü'l-Kütüb, 1999), 3/288; Mevdûdî, Ebu'l-Ala, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, trc., Muhammed Han Kayanî v.dğr. (İstanbul: İnkilâb Yayınları, 1996), 1/493.

peygamberdir. Bu sebeple onun yıldızlar, ay ve güneş için söylediği sözlerin hepsi putperest milletini irşat ve ders amaçlı olmalıdır.⁵⁶

Hız. İbrahim, akılcı/rasyonalist özelliğini kavminin putlara tapmalarında-ki tutarsızlık konusunda da göstermiştir. O, hanif olduğu ve sadece Yüce Allah'a inandığı için putlara karşıdır. Ne var ki kavmi aklını yeterince kullanmamakta toplumsal bir olgunun etrafında putlara tapmaktadır. O, milletin dinsel bir kutlama için şehirden ayrıldığı vakit, tapınağa ya da put haneye girerek en büyüğü hariç bütün putları kırar.⁵⁷ Onun amacı insanları doğru yoldan saptıran putları kırmaktan ziyade insanlara ders vermektir, ilâhî mesajları tebliğ etmektir.⁵⁸ Yıldız, ay ve güneşin Rab olmayacağını belirten⁵⁹ Hız. İbrahim, en büyük putun da hiçbir şey yapamamasını delil göstererek onun tanrı olamayacağını zımnen belirtir.⁶⁰ Böylece inanç için gerekli olan düşünceyi, akılcılığı, tutarlılığı ve tevhid arayışını gösteren Hız. İbrahim, aynı zamanda cedel yoluyla tebliğ edilebileceğini göstermektedir.

Düşünme, kendini sorgulama, tabiatı kontrol altına alma, ona manalar yükleme ve isim verme eğilimi ilk insandan günümüze kadar süregelmektedir. Fakat son asırlarda kendi varlığını sorgulama etkinliği daha da artmıştır. Örneğin son asırlar ekonomik alanlardaki ilerlemenin yanı sıra sanat ve teknoloji de büyük ilerlemeler olmuştur. Hatta sanat ve teknoloji bir estetik ve zevk haline gelmiştir. Ancak insanın varlığa ve kendine belli anlamlar yüklemesi, anlamları sembollerle ifade etme çabası ilk insandan bu güne kadar olagelmıştır ki bu da ondaki ölümsüzlük duygusunun bir sonucudur. Bu ölümsüzlük duygusu da Hız. Âdem'i ilk günah işlemeye sevk etmiştir.⁶¹ Hız. Âdem'den sonra ise insandaki ölümsüzlük duyguları, kültürün ana unsurları olan, inanç, dil, sembol, sanat ve teknolojiye ortaya konulmuştur.

4. İNSANIN VARLIĞI İSİMLENDİRMESİ VE EBEDİLİK ARZUSU

İnsan, kendini sorgulama özelliğine sahip bir varlıktır. İnsan kendisini, dışarıdan başka biri olarak değerlendirebilmektedir. Bu özellik, onun mükemmel bir sinir sistemiyle yaratılması ya da çok fazla duygularla mücehhez kılınmasından kaynaklanır.⁶²

⁵⁶ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 2/38; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-'Azîm*, 3/288; Ayrıca bu konudaki tartışmalar için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/38; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, 2/125-129; Muhammed Abdüh/Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Bejrût: Dâru'l-Ma'rife, ts. 5/557-560.

⁵⁷ el-Enbiyâ 21/57-66.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/325; 13/38.

⁵⁹ el-En'âm 6/7-79.

⁶⁰ el-Enbiyâ 21/63.

⁶¹ Tâhâ 20/120.

⁶² Zeynep Cemalcılar vd. *Psikolojiye Giriş* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015), 56-86.

İnsan dışındaki varlıklar içgüdüleriyle hareket eder. İnsanlar gibi onların varlığı anlamlandırma ve simgeleme özelliği yoktur. Zira onlarda hem bilinç hem de bilgi elde etme yetisi yoktur. Örneğin hayvanların nihai hedefi karınlarını doyurmak ve nesillerini devam ettirmektir. Ancak insanlar sadece karın doyurmak ve nesillerini devam ettirmek için yaşamazlar. Onlar varlığı ve varlıkları anlamlandırmaya da çalışırlar. İnsanın bu anlamlandırma merakı onu diğer bireylerle etkileşime geçirir. Bu etkileşim de bireyler arası simgeler dizesi olan dille sağlanır.⁶³ Hatta insan dili de aşarak sözcük ötesi iletişime geçer.⁶⁴ Örneğin ilim ve sanat insanın sembol üretme ve soyutlama özelliğinin bir sonucudur. İlim ve sanat önce entelektüel insanların bir etkinliği olabilir fakat daha sonra etkileşimle topluma mal olur. Ancak bilim insanı ve sanatçı insanlar arası etkileşim ve simge alışverişinde en önemli kişilerdir.

Müfessirlere göre isimlerin öğretilmesinden maksat Hz. Âdem'e insan, hayvan, bitki ve diğer canlıların adlarının öğretilmesidir. Zira isimlerin öğretilmesi sadece basit bir ezber olmayıp aynı zamanda insanların, hayvanların, bitkilerin ve diğer canlıların belli özelliklere göre tasnifi anlamına gelmektedir. İnsanın varlıkları isimlendirmesi ve onları tasnif etmesi sayesinde hayat ve doğa bir anlam kazanmıştır. Bu sayede insanlar, ilah, simge, hayvan, bitki ve diğer varlıklarla kendisi arasında bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirme de üzerine koyarak zamanla insanların bilgilerini artırmalarını sağlamıştır. İnsanın tarihsel süreç içerisinde varlığı isimlendirmesi, ilmini, kültürünü ve sosyal tecrübelerini daha da artırmıştır. İnsan kendisini, tabiatı sürekli bir şekilde isimlendirmesi ve tasnif etmesi doğaya hükmetmesini sağlamıştır. Böylece insanlar varlığı kendilerini merkeze alarak sınıflandırmışlardır.⁶⁵

Peygamberler, hep var oluşu sorgulamışlardır. Bunun sonucunda toplumların ürettiği her türlü efsane, mit, hikâye ve kahramanlıklar da insanın simge üretme özelliğinin bir sonucudur. Her toplumun yazılı ya da sözlü kendine has simgeler sistemi vardır.

İnsanda, ebedilik duygusu vardır. Bu duygu onun bazı hatalar işlemesine de neden olmaktadır. Hz. Âdem, zellesini bu duygu neticesinde işlemiştir.⁶⁶ Hz. Âdem'in yasak ağaca yaklaşmasına şeytan sebep olmuştur. Şeytan

⁶³ Meltzer Bernard vd., *Symbolic Interactionism: Genesis, Varieties an Criticism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1975), 36.

⁶⁴ Zeynel Kiran ve Ayşe Kiran, *Dilbilime Giriş* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2018), 146; bk. İsmail Durmuş, "Remiz", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/558.

⁶⁵ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 101.

⁶⁶ Tâhâ 20/120.

onun ölümsüz olma konusundaki duygusu ve bunun sonucundaki zafiyetini kullanmıştır. Yüce Allah, yarattığı Hz. Âdem ve eşini bir cennete yerleştirmiştir.⁶⁷ Onların o cennetten diledikleri gibi istifade etmelerine izin verilmiş ancak bir ağaca yaklaşmaları yasaklanmıştır. Zira bu yasağı çiğnemenin birtakım olumsuz sonuçları da olacaktır.⁶⁸ Hatta onlardan olası bir düşman tehlikesine karşı da uyanık olmaları istenilmiştir.⁶⁹ Hz. Âdem ve eşi şeytana inanarak yasak ağaca yaklaşıp hata etmişlerdir.⁷⁰ Şeytan, onlara fısıltıyla,⁷¹ melekler gibi olacakları ve ölümsüzlüğü ulaşacakları⁷² ve sonsuz bir mülke sahip olacakları vaadiyle kandırmıştır.⁷³ Bu olumsuz davranışıyla onlar öylece itaat makamından âsî duruma düşmüşlerdir.⁷⁴

Yüce Allah, Hz. Âdem'i yaratmadan önce meleklerle yeryüzünde bir halife yaratacağını bildirmiştir. Önce melekler, pek çok duyguyla mücehhez kılınan insanın, bu yeteneğini kötü yolda kullanabileceğinden endişe etmişlerdir. İnsana gerek olmadığını, kendilerinin pek çok şey için yeterli olduklarını ima etmişlerdir. Yüce Allah, Hz. Âdem'e isimleri öğretmiş, sonra öğretilen bu isimleri meleklerle arz etmiştir. Melekler isimlere bir anlam veremezken Hz. Âdem, kendisine öğretilen isimleri hem söylemiş hem de onlara anlam vermiştir. Hz. Âdem, isimleri ve anlamlarını bilmektedir.⁷⁵ Onun isimleri bilmesi ve onlara anlam yüklemesi halifelikle yakından alakalıdır. Zira isimleri bilmeyen ve simge üretemeyen bir varlık halife olamaz. Daha sonra Hz. Havva yaratılır. Hz. Âdem ve Havva insan olmanın bir özelliği olan karar verme yetisini, iblisin de kışkırtmasıyla, kendilerine göre uygun bir şekilde kullanmışlar ve ilk hatalarını işlemişlerdir. Hata işlemiş olsalar da bu hata onların düşündüklerini, tartıştıklarını ve hayatları üzerine bir söz sahibi olduklarını gösterir. Zaten Yüce Allah da onların hatalarına değil, tövbelerine bakmış, hatanın insanî bir özellik olduğunu, insanoğlunun ilk davranışında ortaya koymuştur. Zelleyle onlar ilk kez Rablerinin sevgisini kaybetmenin acısını yaşarlar. Ancak o, belli bir süre sonra Rabbinden kelimeler alarak tövbe etmiştir. Bu da onun bilgi elde ettiğinin başka bir delilidir.

⁶⁷ el-Bakara 2/35; en-Nisâ 4/1.

⁶⁸ el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19.

⁶⁹ Tâhâ 20/117.

⁷⁰ Tâhâ 20/115 .

⁷¹ Alûsî, Maḥmûd b. Abdillâh, *Rûḥu'l-meânî* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997), 8/146.

⁷² el-A'râf 7/20.

⁷³ Tâhâ 20/120.

⁷⁴ Alûsî, *Rûḥu'l-meânî*, 8/147.

⁷⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/259; Matürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 1/34; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/130; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/78; Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân* (İstanbul: Üçdal Neşriyat 1966), 1/94.

5. İSİMLER VE KÜLTÜR

Hz. Âdem'in ilk hatasında görüldüğü gibi ölümsüzlük arzusu, insan olmanın bir özelliği ve kültür de bunun bir sonucudur. Kültür çok kompleks bir yapıdır. Kültür ilk insandan bu yana iç içe geçmiş işlevsel ve tarihi bağlarla birbirine bağlı pek çok unsurdan oluşur. Kültürün oluşmasında en önemli araç isimlerdir, isimlerin Hz. Âdem'e öğretilmesidir.⁷⁶ Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesi; ona varlık âleminin tanıtılması, dili kullanma ve muhakeme etme yeteneğinin ortaya çıkarılmasıdır. İsimler aslında birer simge-dir. Bu simgeler ve muhakeme yeteneği ile insan yasak ağaçta olduğu gibi özgür kararını vermiş, sonra bunun yanlış olduğunu anlayınca aklını ve muhakemesini kullanarak Rabbinden af dilemiştir. Bir nevi, irade, akıl ve bilgisinin hakkını vermiştir.

İsimlerle Yüce Allah, Hz. Âdem'e tüm varlıkları tanıtmış ve onlardan nasıl yararlanacağını ve onlara nasıl davranacağını öğrenmiştir.⁷⁷ Sonra bu isimlerle vahyi alarak ailesine tebliğ etmiştir. Onun ailesi de bir din etrafında doğayı işlemeye ve kültür oluşturmaya başlamıştır.

Vahiy, insanın psikolojik ve sosyolojik varlığı için gerekli olan bütün inanç, değer, norm ve bilgileri içermektedir. Hz. Âdem, kelimeleri öğrenerek, onları alarak, bu norm ve değerlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Bu bilgiler, önce aileye sonra topluma tebliğ edilmiş, ancak zamanla değişime uğrayarak farklı inanç, değer, norm, simge, dil ve teknolojiyi oluşturmuştur. Tarihsel bu süreç, çok çeşitli kültür ve milletlerin oluşmasına yol açmıştır.

5.1. İsimler ve İnançlar

İnsanlar varoluşla ilgili soruları çok küçük yaşlardan itibaren sormuşlardır. Felsefe insanın düşünme ve soru sorma merakından doğmuştur. Zamanla bu sorular genelleşerek toplumsallaşır. En ilkelinden en gelişmiş toplumlara kadar her sosyal grup kendine göre varlığı sorgulamakta ve anlamlandırmaktadır. Aynı zamanda bu sorgulama ve anlamlandırmalar, o toplumun üretim ilişkilerine de yansımaktadır. Bu üretim ilişkilerinde belli kimseler, öne çıkmış, toplumda karar kılıcı olmuşlardır. Onların kendilerini toplumun merkezine oturtmaları, nefislerine göre karar vermeleri, bazı insanlar tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmış, farklı grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kur'ân'ın ifadesiyle insanlar önceleri tek bir

⁷⁶ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/259; Matürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 1/34; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/130; Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, 1/78; Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân*, 1/94.

⁷⁷ Kurtubî, Ebû Abdullah, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964), 1/282

ilaha inanan tek bir ümmet iken daha sonra ihtilafa düşmüşler ve farklı inançlara sahip olmuşlardır.⁷⁸

Tek ilah inancından çoklu ilahlara geçiş tarım, hayvancılık ve bilimsel gelişmelerle yakından alakalıdır. Tarım, hayvancılık ve bilimsel gelişmeler, artı değeri ortaya çıkarmış bu da toplumların refah seviyesini artırmıştır. Tarımda artı ürünün/ihtiyaç fazlasının üretilmeye başlanması, onun idare ve kontrol edilme problemini doğurmuş bu da iktidar ve bürokrasi mekanizmalarının kurulmasını ortaya çıkarmıştır.⁷⁹ İktidar ve bürokrasiye hâkim olan belli kişiler, mele'/toplumun ileri gelenleri olarak adlandırılmış, zamanla mele' olarak adlandırılan bu grup toplumsal yapıyı ilâhî iradeye göre değil de kendi arzu ve heveslerine göre şekillendirmeye başlamışlardır.⁸⁰ Bu ileri gelenlerin davranışları nesilden nesile aktarılarak adet, töre ve inanç haline dönüşmektedir. Kaynağı toplumun ileri gelenlerine dayanan yeni din formları, beşeri dinler, yönetimin merkezileşmesi, onlara karşı muhaliflerin oluşması da çok yapıli toplum ile farklı ilahların oluşmasına neden olmuştur.

Her farklı grup varlığı, farklı isimlendirmiş ve farklı anlamlar yüklemiştir. Bunların her biri zamanla kendi örgütlenme şekline göre inanç sistemi de oluştururken bir yanda varoluşla ilgili de ikna edici açıklamalar arayışına girmişlerdir. Tarihsel süreçte insanın ihtiyaçlarını daha çok karşılayan inanç sistemleri ile reklamı daha fazla yapılanlar daha çok taraftar bulmuştur.

5.2. İsimler ve Değerler

Kültürün en önemli bileşenlerinden biri olan inanç sistemi, daha çok soyut bir düzendir. Toplumda insan davranışları, iyi-kötü, doğru-yanlış, adil-zalim ve uygun ve uygun olmayan gibi ölçütler etrafında şekillenir. En küçüğünden en büyüğüne kadar her toplum iyilik, doğruluk, adalet, hak, hukuk gibi değerlere önem vermek zorundadır. İki kişi arasındaki toplumsal ilişkilerde bile, belli değerlerin oluşturulması gerekir. Yoksa toplumsal düzenin sağlanması mümkün olmaz.

Toplumda belli değerlerin oluşması için o değerleri ifade eden kavramların oluşturulması yani isimlendirilmesi gerekir. Sadece isimlendirme de yetmez bu isimlendirme karşılığında ona belli anlamların yüklenmesi de gerekir. İsimlendirme ve anlamlandırmanın yanında tüm bunların toplumun tamamı ya da geniş bir kesimi tarafından doğru anlaşılması gerekir.

⁷⁸ el-Bakara 2/213.

⁷⁹ Max Weber, *Şehir*, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Bakış Yayınları, 2000), 91, 100; Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 35.

⁸⁰ Hüd 11/27.

Yoksa anlam kargaşasına uğranılır. Örneğin Yüce Allah'ın, Hz. Âdem ve eşini, cennete yerleştirip orada bir ağaç dışında her şeyden istifade edebileceklerini söylemesi ilâhî bir nehiydir.⁸¹ Emir ve nehiy kavramları bir değer ifade eder. Yasaklanan şey kötü, emredilen şey iyidir ve burada iyi-kötü mefhumu ortaya çıkmaktadır. Emir ve nehiy, insanın istediği gibi değil de bazı kurallara göre hareket etmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Âdemoğulları dünyanın farklı coğrafyalarına yayıldıkça fiziki değişimleri olduğu gibi zihinsel değişimler de yaşamıştır. Bu zihinsel değişim isimlendirme ve anlamlandırma konusunda açık bir şekilde görülmektedir. Din bu coğrafi uyarlanmayı Allah'ın bir âyeti olarak görürken, temel inanç ve evrensel insani değerlere müdahaleyi hoş karşılamaz. Her toplum, tabiatı dönüştürme faaliyetlerinde ilâhî ölçütlere göre hareket etmek zorundadır, aksi halde -belli ölçüde toplumsal düzen sağlansa da- toplumun her kesiminin her iki yurtta da mutluluğu gerçekleşmez.

Değerlerin oluşması önce isimlendirme ile başlar. İsimler zamanla toplumun üyeleri tarafından ortak anlamlar etrafında paylaşılır. Bu isimleri kullanımı ve tekrarı zamanla gelenek ve göreneklerle değerleri oluşturacaktır. Değerler bir toplumun kurucu unsurlarıdır. İsimler ve ilâhî değerler ilk insanların kurucu değerleri olmuştur. Eğer isimler olmasa idi insanların bir değeri ifade etmeleri veya onun üzerinde uzlaşmaları ve tartışmaları bahis mevzuu olmazdı. Değer sayesinde toplumlar sürekli anlam üretir, paylaşır. Değerler aynı zamanda değişim özelliğine de sahiptir.

5.3. İsimler ve Kurallar/Normlar

Kültürün en önemli bileşenlerinden biri değer olsa da toplumsal düzeni sağlamada yaptırım gücüne sahip değildir. Geleneksel toplumlarda değerler belli ölçüde sosyal düzeni sağlasa da mutlak anlamda müeyyidesi yoktur. Toplumsal düzen mutlak olarak belli kurallarla sağlanır. Gelişmiş toplumlarda ise değerler daha az etkilidir. Dolayısıyla hem geleneksel hem de gelişmiş toplumlarda değer ve geleneklerin somutlaşıp normlara dönüşmesi gerekir. Normlar toplumda yazılı ve sözlü tüm kuralları kapsar. Ahlak ve hukuk, toplumsal değer ve geleneklerin en somutlaşmış halidir. Normların yazılı olması gerekmez lakin isimlendirilmesi gerekir. Bir toplumda, iyi-kötü, doğru-yanlış, adil-zalim ve uygun olan-uygun olmayan gibi kavramların bilinmesi ve bunlara belli anlamların verilmesi gerekir. Verilen anlamların da toplum tarafından anlaşılması gerekir. Bu yüzden Yüce Allah, tarih boyunca bir düzen ve hukuk sistemi getiren peygamberler göndermiştir.

⁸¹ el-Bakara 2/35.

Zira dünyada topluluk halinde yaşayan insanlar arasında arzu ve menfaat çatışmasının olmaması mümkün değildir.⁸²

Hukuk kurallarının yazılı hale gelmesi kişisel ilişkilerle, ahabap ilişkilerinin ikincil duruma düşmesini sağlamıştır. Hukuk kurallarının isimlendirilerek anlamlandırılması, zaman, mekân ve kişilere göre değişmeyecek şekilde sabitlenmesidir. İsimlendirme de zaten damgalama, sabitleme ve belirleme anlamına gelir. Osmanlı döneminde dinî kurallara uymayan bireylere hukuki müeyyide uygulanır. Zira Osmanlı devleti büyük ölçüde din kurallarına göre yönetilmektedir. Çünkü dinî olarak teşkilatlanmış bir devlet ya da toplum yapısının dışında kalmak yok olmak ve yalnızlığa terk edilmektir. Günümüzde ise pozitif hukuk kurallarına göre yazılı olarak teşkilatlanmış bir hukuk düzeni vardır. Dinî kurallar ve gelenekler etkisini tamamen yitirmese de pozitif hukuka göre daha az etkilidir.

5.4. İsimler ve Teknoloji

İnsan, davranışlarını sürekli olarak anlamlandıran bir varlıktır. Anlamlandırmak için de ilk önce isimlendirmek gerekir. İnsanın bu isimlendirme ve anlamlandırma etkinliği zamanla onun doğayı dönüştürmesine yol açmıştır. Tabiat, insan için bir simge/isim üretme alanıdır. Müfessirlerin açıklamalarında buna göndermeler vardır.⁸³ İnsanın üretimlerinin çoğu da maddi anlamdaki değişikliklerdir. Halife olmak, doğa üzerinde tasarrufta bulunması, ona hâkim olunması ve onun yönetilmesidir ki bu da bilgi, yetenek ve aletlerle gerçekleşir.⁸⁴ Günümüz dünyasında teknoloji sadece teknik nesnelere anlaşılsa da aslında teknoloji, onları üreten ilim, bilgi, algı, düşünce, imal ve değerlerin toplamıdır. Nitekim bunu Heidegger (ö. 1889-1976) “teknolojinin teknik fenomenlerle hiçbir alakası yoktur” cümlesiyle ifade etmiştir.⁸⁵

Hûd peygamber ile Salih peygamber döneminde olduğu gibi ilk sanat eserlerinden biri olan kayaları oyarak evler ve sanat eserleri yapmak sadece ihtiyaçları gidermek ve ortaya bir sanat eseri koymak değildir. Bütün bu eserlerin verilmesi, öncelikle hangi bölgelere yerleşileceği, hangi kayaların oyulacağı, hangi nesnelere ve hangi nesnelere ile bu eserlerin yapılacağı gibi teknik bilgilere sahip olmayı gerektirir.

⁸² Karaman, vd. *Kur’ân Yolu*, 1/109.

⁸³ Taberî, *Câmi’ü'l-beyân*, 1/259; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/130; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/78; Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân*, 1/94; Matürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 1/34.

⁸⁴ Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân*, 1/94.

⁸⁵ bk. Martin Heidegger, *Teknik ve Dönüş* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998).

Teknoloji, öncelikle tekniklere dair bilgiye sahip olmayı ve bunların toplum tarafından onaylanması anlamına gelir.⁸⁶ Dolayısıyla teknoloji bir taraftan da ideolojik bir fenomendir. Teknoloji, dönemin özelliklerini, sosyal ilişkileri ve iktidar yapılarının da bir göstergesidir. Diğer bir tabirle teknoloji, dönemin özelliklerinin, sosyal ilişkilerinin ve iktidar yapılarının somut ve işlevsel olarak yaratılmasıdır. Toplumlar, içinde yaşadıkları coğrafya ve tarihsel şartlardan oldukça etkilenmektedir. Mesela yazı iki nehir arasında/Mezopotamya'da kullanılmaya başlandığında ya da ilk icat edildiğinde kil tabletlere, Mısır'da papirüse, Mekke ve Medine'de ise taşlara, derilere ve kemiklere yazılmıştır. Diğer yandan yazı Mezopotamya'da soyutlama harflerden oluşurken Mısır'da ise resim yazısı/hiyeroglif olarak kalmıştır. Fenike bölgesinde ise günümüzde kullanılan sembolik alfabeğe geçilmiştir. Uzak doğu hala resim yazısı kullanmaya devam etmektedir.

Kültür ve isimlendirme maddi şartları ve teknolojiyi çok yakından ilgilendirmektedir. Toplumların farklı isimlendirme biçimleri, inanç, değer ve normları farklı kıldığı gibi teknik nesnelere de farklı olmasına neden olmaktadır. İsimlendirme, teknoloji ve kültürün en önemli unsurudur.⁸⁷ Zira kültür, tabiatı belli bir felsefeye göre dönüştürmektir. Bu felsefe de belli bilgi, yöntem ve araçların ideolojik imgesinden oluşur.

5.5. İsimler ve Simgeler

İnsan, yaşama ilk önce soyut bir âlemden başlamıştır. Cennet ve inançlar gibi soyut bir âlemden sonra somut bir âleme uzanmıştır. Somut âlemin en önemli unsuru teknolojidir. İnsanın dünya sahnesine çıktığından sonra icat ettiği taştan, topraktan, ağaçlardan veya metallere yaptığı aletler, kültürün, teknolojinin en somut örnekleridir. Ancak kültür sadece somut nesnelere değil soyut şeyleri de içerir.⁸⁸ Kültürel maddi üretimler, düşünce, değer ve yargılar sonucu daha da farklı bir değer kazanır. Kültürün maddi nesnelere temsil ettiği soyut işaretlere simge denir. Simgeler temsil ettikleri şeyleri dolaylı olarak anlamlandırır. Örneğin haccın yapıldığı yerlerden olan Arafat, Müzdelife, Mina ve Kâbe Müslümanlar için sadece bir mekân ya da bir bina değildir. Buralar bir mekândır ancak mekânı aşan yönleri vardır ki Kur'ân'da simge anlamında me'ar/meşâir kavramları kullanılır.⁸⁹

Kâbe kavramı ile Kâbe binası aynı şey değildir. Kâbe binası belli ölçüde Kâbe kavramı ile alakalı iken insanlar için ondan daha fazla anlamlar çağırır. Semboller bir inancın, toplum temel kabullerinin yanı sıra belli kişiler

⁸⁶ Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân*, 1/94

⁸⁷ Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân*, 1/94; Karaman, vd. *Kur'ân Yolu*, 1/105.

⁸⁸ bk. Kroeber ve Kluckhohn, *Culture, a Critical Review of Concepts and Definitions*, 311.

⁸⁹ el-Bakara 2/198.

için de farklı anlamlar içerir. Örneğin Kâbe sadık iki hacı arkadaşı için daha da farklı anlamlar ifade edebilir. Hatta hacca gitmiş bazı kafiler için daha başka anlamlar da taşıyabilir. Dolayısıyla simgeler belli ölçüde ortak anlama sahip olsa da belli ölçüde de değişken bir anlama sahiptir. Diğer yandan toplumsal değişimlerle beraber simgelerin de anlamı değişebilir.

5.6. İsimler ve Dil

Dil, Hz. Âdem'in halifeliğinin bir sebebidir, bir eseri ya da sonucu değildir. Yani halife olmak için dil şarttır. İnsan dil kabiliyetiyle, konuşma yeteneğiyle yaratıldığı gibi ona bazı isimler de öğretilmiştir. Müfessirlerin genel eğilimi Hz. Âdem'e öğretilen isimler, konuşma aracı olan dil ya da dilin temel sözcükleri olan isimlerdir.⁹⁰ Kurtubî Hz. Âdem'e öğretilenlerin isimleri "Zeyd ayaktadır" ve "aslan atılgandır" gibi ibareler anlamına geldiğini belirtmiştir. Buna göre isimler, iletişim aracı dil anlamına gelmektedir.⁹¹ Dillerin çeşitlenmesi Hz. Âdem'e bazı isimlerin öğretilmesi, büyük ihtimalle, onun da/neslinin de bunları geliştirmesi sonucu olmuştur.⁹² Dil geliştikçe çeşitlenmiş zamanla da kültürler oluşmuştur.

Kültür içerisinde simgeler zaman ve mekâna göre ya da toplumsal değişimlere bağlı olarak farklılıklar gösterse de bazıları genel nitelikte ya da sabittir. Örneğin bunlar içerisinde dil, toplum içerisinde en önemli sabit simgeler sistemidir. Dildeki sözcükler belli bir aksanla çıkartılır ve anlamları konusunda bireyler arasında ittifak vardır. Dil içerisindeki anlamları karşılayan sesler, onu konuşulanlar tarafından oluşturulmuş ve onlar tarafından anlamlıdır.⁹³ Örneğin "table" sesi yabancı dil bilmeyen Türkler tarafından anlamı olmayan bir sestir. Ancak bir İngiliz için "table", bir masa ya da bir masanın karşılığıdır, masanın zihindeki imgesidir.

Dil, doğadaki varlıkları karşılayan ses birimleridir. Bu sesler onlara verilen anlamlar karşılığında bir kıymet ifade eder. Dili konuşan fertler ona belli anlamlar yüklemiştir. Bireylerin belirli seslere, belli anlamlar yüklemesi dili ortaya çıkarmıştır. Yani dilde oluşan bütün anlam ve değerler, toplumsal bir mutabakatın sonucudur. Dil sayesinde toplumlar ve bireyler duygusal alışverişte bulunup iletişim sağlarlar.

Dillerde başlıca iki kelime çeşidi bulunur. Bunlar isimler ve fiillerdir. Fiiller mastarlardan türemiş "bir işin belli bir zaman diliminde gerçekleştirildi-

⁹⁰ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/259; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/130; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/78; Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân*, 1/94; Matürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 1/34; Karaman, vd. *Kur'ân Yolu*, 1/105.

⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/281.

⁹² Karaman vd. *Kur'ân Yolu*, 1/105.

⁹³ Emile Benveniste, *Problemes de Linguistique Generale* (Paris: Gallimard, 1995), 259.

ğini ifade eden eylemlerdir". Kökenleri masterlar olduğu için de bunlara isim menşeli anlamında isim demek de beis olmamalıdır. Zira âyette Hz. Âdem'e isimlerin öğretildiğinin bildirilmesi büyük ihtimalle kültürün en önemli unsurlarından biri olan dil yeteneğinin de öğretilmesidir.

SONUÇ

Müfessirler, Hz. Âdem'e öğretilen isimleri, âyetlerin lügavî anlamına bağlı olarak ya da rivayetlere dayanarak "eşyanın adları" şeklinde yorumlamışlardır. Onların bu âyetlerin anlaşılmasına pek çok katkıda buldukları şüphesizdir. Ancak yaratılıştan sonra insanın halifeliği, melekler, iblis, insanın ebedilik arzusu, iblisin insana düşmanlığı ve Hz. Âdem'in tövbesi gibi kavramların geçtiği bu pasajın teczîi olarak açıklanması bizce yetersiz görülmektedir. Hz. Âdem'e öğretilen isimler konusu, tefsir dışında beşeri bilimlerle de alakalı olduğu için, antropoloji, kültür tarihi, sosyoloji ve tarih gibi bazı bilimlerin verilerinden de belli ölçüde istifade edilmiştir.

Kur'ân'da arka arkaya ve birbirleriyle bağlantılı olan "insana verilen nimetler, insanın halifeliği, isimlerin öğretilmesi ve insanın ebedilik arzusu" kavramlarının insanın kültür üretme ve doğayı dönüştürme melekesi anlamına geldiğini düşünmekteyiz. Halife insanın diğer canlılardan üstün meziyetlere sahip olması, kendisine sorumluk, yetki ve nimet verilmesi anlamına gelse de bütün varlığa hükmeden anlamlarına da gelmelidir. İnsan da doğayı dönüştürme özelliğiyle bütün varlığa hâkim olmakta ve kültür üretmekte; kültür oluşturarak da sembol, dil, değer ve teknoloji üretmektedir. Bu üretimleri onun doğaya hâkimiyetini daha da artırmaktadır. Dolayısıyla isimler, insan olmanın, düşünmenin, hafızanın ve kültür üretmenin kurucu bilgileri olmalıdır. Bakara sûrenin 28'den sonraki âyetlerinde ifade edildiği gibi insan, Yüce Allah'ın nimetlerinden bu sayede daha çok istifade edebilmektedir.

Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesi, ona varlık âleminin tanıtılması, dili kullanma ve muhakeme etme yeteneğinin ortaya çıkarılması olmalıdır. Hz. Âdem'e öğretilen isimler, eşyanın, nesnelere adlarıdır. Zira bilmek, sınıflandırmak, kültür ve teknoloji üretmek isimle başlar. Yüce Allah insanoğlunun kültür/medeniyet üretme kapasitesini sadece isimle sembolize etmiştir. İsimden kasıt ismin, ilim, teknoloji ve kültürün temel taşı olmasıdır. Zira isimlerin öğretildiğinin bildirildiği âyette *عَلَّمَ*/alleme fiili âlem, ilim, âlim ve simge anlamına gelen alemle aynı kökten türemiştir. Diğer yandan bu anlamda isme, insanın potansiyel öğrenme, öğretme ve kültür kapasitesi de denilebilir. Zira diğer canlılar doğar doğmaz nesillerinin bütün özelliklerini uygulamaya başlar. İnsanın ise yürümesi fayda ve zararlarını öğrenmesi

yılları alır. Dolayısıyla âyet, insanın öğrenerek ve öğrenmeye muhtaç bir canlı olmasına da işaret eder. Bu anlamda isimler, insanın içgüdüsel değil de öğrenme ile hareket eden canlılar olduğu anlamına gelir. İnsan, eğitim ve öğretimle ilerleme sağlayan ve kültür üreten bir varlıktır. Bilgi, eğitim ve öğretim insanın maddi-manevi ilerlemesini sağlayan en önemli vasıttır. Diğer canlılarda bu araç olmadığı için onlar hep aynı kalmaktadır.

Hız. Âdem'e öğretilen isimler ve mahiyeti ele alınırken sadece tefsiri bilgilerle ve bazı rivayetlerle yetinilmemelidir. Beşeri bilimlerden olan antropoloji, kültür tarihi, sosyoloji, biyoloji, psikoloji ve tarih gibi disiplinlerin verilerinden istifade ederek insanın alamet-i farikası daha belirgin bir şekilde açıklanmalıdır. Bu sayede insanın diğer varlıklara karşı üstünlüğü daha da iyi anlaşılacaktır kanısındayız. Zira insanın diğer varlıklara karşı üstünlüğünün halifelik ile; halifeliğin de isimlerle; isimlerin de kültürle; son olarak da insandaki ebedilik duygusuyla yakın bir ilişkisi vardır. Zira insanlığın tarih boyunca ortaya koyduğu tüm soyut ve somut üretimler insanın bu özelliklerinin bir sonucudur.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. *Ancient Civilizations And Ruins of Turkey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Âdem'e (a.s.) Öğretilen isimler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 2016), 4/2.
- Alûsî, Ebu's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesâni*. 1-16. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997.
- Aydın, Süavi- Erdal, Y. Selim. *Antropoloji*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Beğavî, Ebû Muhammed *Meâlimü't-tenzîl*. thk. Abdürezzak el-Mehdî, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Benveniste, Emile. *Problemes de Linguistique Generale*. Paris: Gallimard, 1995.
- Bernard, Meltzer vd. *Symbolic Interactionism: Genesis, Varieties an Criticism*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 1-2. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. El-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Bumin, Kürşat. *Demokrasi Arayışında Kent*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1990.
- Cemalçılar, Zeynep vd. *Psikolojiye Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Childe, Gordon. *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul: Varlık Yayınları, 2001.
- Çelik, Hüseyin. "Kur'ân'a Göre Hz. Âdem'in Yaratılışı", *İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 2011), 2/2, 49-70.
- Dineverî, Ebu Hanife Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahâbâru't-tıvel*. nşr. Abdül-mün'im Amir, Kâhire: Mektebetü'l-Müsennâ, 1960.

- Durmuş, İsmail. "Remiz", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 1-10. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Ergur, Ali vd. *Kültür Sosyolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Firûzabâdî, Ebû't-Tâhir Meccüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muḥîṭ*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Frangipane, Marcella. "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Gürbüz, Deniz. "Kur'ân'a Göre Hz. Âdem'in Serüveni", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 2011), 22/2, 89-105.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl*. 1-4. thk. Muhammed Ali Şahin, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Heidegger, Martin. *Teknik ve Dönüş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Hicâzî, Muhammed Mahmûd. *et-Tefsîru'l-vâdîh*. Beyrut: Dâru'l-Cilî'l-Cedîd, 1413/1993.
- İbn Aşûr. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunis, ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *Tefsîru'l-Kurâni'l-'azîm*. 1-4. Beyrût: 'Alemü'l-Kütüb, 1999.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrût: Mektebetü'l-Maârif, 1966.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Ma'ârif*. thk. Servet Ukkaş, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1970.
- İbni'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-tarih*. Beyrût: Dâru Sadr-Dâru Beyrût, 1965.
- Karaman, Hayreddin, vd. *Kur'ân Yolu*. 1-5. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Kıran, Zeynel ve Kıran, Ayşe. *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2018.
- Kırca, Celal. "Semûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 500. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.
- Kitâb-ı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 6. Basım, 2003.
- Kroeber, Alfred Louis ve Kluckhohn, Clyde. *Culture, a Critcal Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books, 1963.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 1-21. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Lee, Richard vd. *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Lewin, Roger. *Modern İnsanın Kökeni*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1997.
- Matürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk: Fatıma Yûsuf el-Haymî, 1-5. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Mâverdi. *en-Nüketü ve'l-uyûn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mevdûdî, Ebu'l-Ala. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. trc. Muhammed Han Kayanî ve dğr. İstanbul: İnkilâb Yayınları, 1996.
- Muhammed Abdüh/Reşid Rızâ. *Tefsîru'l-menâr*. 1-12. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife ts.
- Muḳâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*. 1-5. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn. *Sahîhu'l-Müslim*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl/Tefsîru'n-Nesefî*. 1-3. Dimeşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2011.
- Özdoğan, Mehmet. "Kulübeden Konuta, Mimaride İlkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Ragîb el-İsfehânî. *Müfredât*. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 1-32. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Ritzer, George, *Sosyoloji Kuramları*. Çev. Himmet Hülür, Ankara: De ki Sosyoloji Yayınları, 2014.
- Sabûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsir*. Kahire: Dâru's-Sabûnî, 1417/1997.
- Sâ'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Arâisü'l-mecâlis*. Mısır: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1951.
- Said Havvâ. *el-Esâs fi't-tefsîr*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1424/2004.
- Şa'ravî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru's-Şa'ravî*. Beyrut: Metâbiu Ahbâri'l-Yevm, 1997.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*. 1-13. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2009.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezîd. *Tarihü't-Taberî: Tarihi'l-ümem ve'l-mülük*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Beyrût: Dâru Süveydan, 1967.
- Tuğba C. Özkaral, "Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitimine Katkıları", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 34 (2015), 371-384.
- Tuna, Korkut. *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Turan, Maşallah. "Hz. Âdem'e İsimlerin Öğretilmesinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler", 4. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*. edt. Bülent Cercis Tanrıtanır vd. Mardin: İksad Yayınevi, 2018. 346-359.
- Vehbi Efendi. *Hülâsatü'l-beyân*. 1-16. İstanbul: Üçdal Neşriyat 1966.
- Weber, Max. *Şehir*. çev. Musa Ceylan, İstanbul: Bakış Yayınları, 2000.
- Yakat, İsmail. "Kur'ân'da Hz. Âdem", *Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık, 1999), 1-18.
- Yıldız, Nuray. *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi'tenzîl ve 'uyûni'l-eķāvîl fi vücihi'te'vîl*. 1-4. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2009.